

بهره گیری از متدولوژی گروه های بحث در بررسی چالش های کمیته های نما شهر تهران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۴

کد مقاله: ۶۳۰۹۷

مآئده پورفتح اله^{*}

چکیده

ساماندهی سیما و منظر شهری از جمله مباحثی است که طی سال های اخیر مورد توجه مدیریت شهری قرار گرفته است. در این میان، نمای ساختمانهای شهر تهران به عنوان جز جدایی ناپذیر از منظر شهری در کمیته های تخصصی مورد بررسی قرار می گیرد که از هنگام شکل گیری تاکنون با چالش هایی مواجه بوده است. با توجه به درگیر بودن گروه های مختلف اعم از طراح، سازندگان و اساتید دانشگاهی در فرآیند بررسی نما در این کمیته ها، استفاده از متدولوژی گروه های بحث به عنوان روشی سیستماتیک برای دستیابی به ریشه های اساسی و ارائه راهکار موثر است. در این مقاله چالش های پیش رو فرآیند بررسی نما در سیما و منظر شهر تهران مورد شناسایی و بازخوانی قرار گرفته است. یافته های پژوهش نشان می دهد نبود ضمانت اجرایی مهمترین چالش از نظر اعضای کمیته نما و برخور سلیقه ای مهمترین دغدغه طراحان و سازندگان در فرآیند بررسی نما است.

واژگان کلیدی: ساماندهی نما، سیما و منظر، کمیته نما، شهر تهران، متدولوژی گروه بحث.

۱- مقدمه

نگاه کلی به معماری معاصر شهر تهران گویای بی توجهی به هویت تاریخی- فرهنگی گذشته و محیط پیرامون می باشد. معماری امروز مسیر شخصی و دلخواه خود را می رود تا به نهایت تکثر و پراکندگی بیانجامد و هیچ وحدتی را در خود نبیند. عدم توجه به این مهم، سبب فزونی یافتن بی هویتی در سیمای شهر تهران گشته است. این عدم هویت جدا از وحدت و یکپارچگی، استمرار فرهنگی-تاریخی شهر تهران را از میان برده است. در سالهای اخیر مصوبات و قوانین زیادی در جهت نظام بخشی و ساماندهی معماری شهری و ساخت وسازها بر اساس معماری اسلامی و ایرانی صورت گرفته است. منظر شهری مقوله‌ای است که به طور مستقیم با هویت شهر در ارتباط است، زیرا همواره مفاهیمی را بازتولید می کند که از توده، فضا، اجزاء شهری و عناصری بر آمده است که در طول تاریخ در تعامل انسان‌ها با محیط پدید آمده‌اند. (کلانتری، اخوت، ۲۵، ۱۳۹۰) در طی دهه های اخیر، شهرها در سیر تحول خود، به تبع تحولات ناشی از اندیشه جهانی شدن، دستخوش تغییرات شگرفی گردیده اند. در این روند، رابطه گذشته و کنونی فضاهای شهری از هم گسیخته شده و مفهوم هویت بیش از هر چیز آسیب دیده، که بخشی از تأثیرات آن در منظر شهرها، تجسم یافته است. جدا از ارزش هایی که سیاست گذاری کلان دارند ارائه راهکارها و سیاست های اجرایی بسیار حایز اهمیت است که متأسفانه به آن پرداخته نشده است به نحوی که تغییری در سیما و منظر شهر تهران مشاهده نشده و بحران بی هویتی در آن روز به روز بیشتر می شود. بهره گیری هر چه تمام تر از ظرفیت و پتانسیل های دانشگاهی و جامعه حرفه ای علاوه بر مدیریت شهری در اجرایی کردن سیاست های کلان در حوزه شهرسازی و معماری در کنار فرهنگ سازی در جامعه می تواند اثر بخش باشد.

شهرها از طریق نماهای شهری دیده می شوند و هویت شهری و خاطرات از طریق همین نماها منتقل می شود. نما در شهر یک عنصر مهم متشکل از تک بناهاست که وقتی به طور مجموعه قرار می گیرند، هویت دیگری پیدا می کند و اثر آنها تشدید می شود. در گذشته

بومی بودن مصالح، زمینه ساز ادراک وحدت کالبدی و ذهنی شهر با طبیعت پیرامون خویش بود. (محمد نقی زاده، ۱۳۸۷، ۱۶۳) و تغییر مصالح مورد استفاده در پوسته بناها و ابداعات گوناگونی که در این زمینه صورت گرفته مسبب اصلی پدید آمدن دوره های مختلف تاریخ معماری در ایران بوده است. (کامبیز نوایی و دیگران، ۱۳۹۰، ۱۵۰). اما امروزه با گسترش تکنولوژی و تنوع بسیار در انتخاب رنگ و مصالح، طراحی نما بدون وجود هرگونه ضابطه ای ممکن است آسیبهای جبران ناپذیری را به منظر شهری تحمیل کند. تأکید به تدوین و ارائه ضوابط نما برای ساختمان های شهر تهران در ضوابط و مقررات طرح تفصیلی، معاونت شهرسازی و معماری را بر آن داشت تا با تشکیل کمیته تخصصی ارتقاء کیفی سیما و نمای شهر تهران، در جهت تدوین این ضوابط اقدام نماید تا ضمن تغییر منظر شهر به سوی معماری هویت گرا، پاسخگوی نیازهای ساخت در عصر حاضر نیز باشد. با توجه به درگیر بودن گروه های مختلف با این فرآیند

این فرآیند نهدا و چالش های زیادی را در پی داشته است که نیازمند آسیب شناسی و راهکارهای اجرایی برای مدیریت شهری است. در این مقاله این چالش ها با استفاده از روش گروه بحث مورد بررسی قرار می گیرد. گروه بحث، یک ارزیابی سریع، و جمع آوری نیمه ساختار یافته داده است. روشی که در آن مجموعه ای مبتنی بر هدف انتخاب شده بر اساس لیستی از موضوعات کلیدی توسط محقق از شرکت کنندگان با بحث در مورد مسائل و نگرانیهای آنها پیرامون موضوع جمع آوری می شود.

۲- کمیته نما

ضوابط عام نما در سال ۱۳۹۱ تهیه شد تا زمینه ارتقاء منظر شهری کلانشهر تهران نه با اقدامات سطحی، مقطعی و نتیجتاً ناپایدار بلکه با اتخاذ رویکردی که منظر شهری را به مفهوم "تجلی خارجی یک کلیت واحد" تحلیل می نماید، ارائه نماید. از ابتدای سال ۹۴ کمیته نما در ۲۲ منطقه شهر تهران تشکیل شده و بر اساس آن شهروندانی که برای ساخت و ساز اقدام می کنند نمای ساختمان آن‌ها باید در کمیته نما به تأیید برسد. بر اساس آیین نامه اجرایی، به منظور تأکید و توجه به کیفیت های محیطی و ضرورت بهره گیری از تدابیر و ابزارهای لازم در فرآیند هدایت و کنترل طرح های نمای ساختمانها در تهران و با عنایت به مفاد بندهای ۹-۱۶ و ۱۸-۱۶ ضوابط و مقررات طرح تفصیلی جدید شهر تهران "موضوع تأکید بر ضوابط عام طراحی نمای ساختمانها" و منضمات آن، دستورالعمل فرآیند تشکیل و سازوکار اقدامات کمیته نمای مناطق در راستای ارتقای کیفیت منظر شهری، کمیته نما با اهداف، شرح وظایف و ساختار ذیل در مناطق تشکیل گردید:

- ارتقاء کیفیت بصری با تأکید بر شاخص های هویت بخش ایرانی اسلامی
- بهره گیری از توان ظرفیت های موجود کارشناسی و حرفه ای و علمی
- بررسی و تأیید طرح نماهای ساختمان ها بر اساس دستورالعمل کلیات ضوابط عام نمای شهر تهران
- اظهار نظر و ارائه پیشنهاد فنی و تخصصی در خصوص موضوعاتی که از طرف معاونت یا سایر مراجع به کمیته ارجاع می-شود.

در این کمیته ها یک معمار، یک شهرساز و ناظر شورای اسلامی شهر تهران به همراه معاونت و کارشناسان فنی منطقه در جلسات شرکت کرده و کلیه نماها پیش از ساخت مجوز خود را از این کمیته کسب می نمایند.

۳- روش شناسی گروه بحث

گروه بحث روشی سیستماتیک در رابطه با درک مسائل و مشکلات اجتماعی از طریق مطرح کردن سؤالات خاص با جهت گیریهای ویژه به صورت رسمی و غیررسمی است که اکثر محققین، آن را جهت به دست آوردن اندیشه و عقاید گروه و یا گروههای اجتماعی هدف به کار می برند. به کمک این روش می توان گروهها را قبل از طراحی و همچنین در طولانی مدت در زمان بعد از اجرا ارزیابی نمود. (رفعیان، ۱۳۸۵، ۴۸). این روش یک ارزیابی سریع و جمع آوری داده های نیمه ساختار یافته است که در آن مجموعه ای مبتنی بر هدف به بحث در مورد مسائل و نگرانی هایی بر اساس یک لیست از موضوعات کلیدی که توسط محقق گردآوری شده می پردازند. (Kumar 1987). این روش به عنوان یک ابزار ضروری برای محققان بازاریابی (Krueger 1988) تبدیل شده است که بسیار محبوب بوده و راه سریع برای یادگیری مخاطبان که به دنبال هدف می باشند را فراهم می کند. رسانه ها و مطالعات بازاریابی نشان داده اند که بحث گروهی متمرکز یک تکنیک مقرون به صرفه برای استخراج دیدگاه ها و نظرات از مشتریان بالقوه، مشتریان و کاربران نهایی است. در بخش کشاورزی نیز از گروه های تمرکز جهت به دست آوردن بیش و درک مخاطبان هدف، نیازها، مشکلات، باورها با دلایل و شیوه های خاص استفاده شده است. (Debus 1988) روند آنالیز سیستماتیک گروههای بحث را می توان به ۵ مرحله تقسیم نمود. (نمودار ۱)

نمودار ۱- روند آنالیز سیستماتیک گروههای بحث، منبع نگارنده با استناد به (Krueger, 2002, 10)

همان طور که اشاره شد، شناخت چالش های پیش روی ساماندهی نما در کمیته های نمای مناطق و جلوگیری از ناکارآمدی اقدامات و تلاش ها امری ضروری است، روش گروههای بحث از جنبه های زیر می تواند در این بررسی حایز اهمیت باشد:

- با توجه به درگیر بودن گروههای مختلف و ابعاد اجتماعی، این روش یکی از بهترین روش های به دست آوردن راه حل های دارای ساختار اجرایی چندگانه است. نهادهای تصمیم گیرنده، گروههای اجرایی، صاحب نظران و گروههای درگیر
- جهت گیری ساماندهی نما به سمت شیوه های دستوری و متمرکز از بالا به پایین در برنامه و تصمیم گیری ها نیازمند افکارسنجی و شناختی است که گروههای بحث می تواند آن را تامین کند.
- این روش توجه به معیارهای اعتماد، مشارکت، مسولیت پذیری و احترام به نظرات مختلف را در پی دارد.
- به کار گیری این روش موجب کاهش آسیب های ناشی از ابراز عقیده و قدرت بیان می شود.

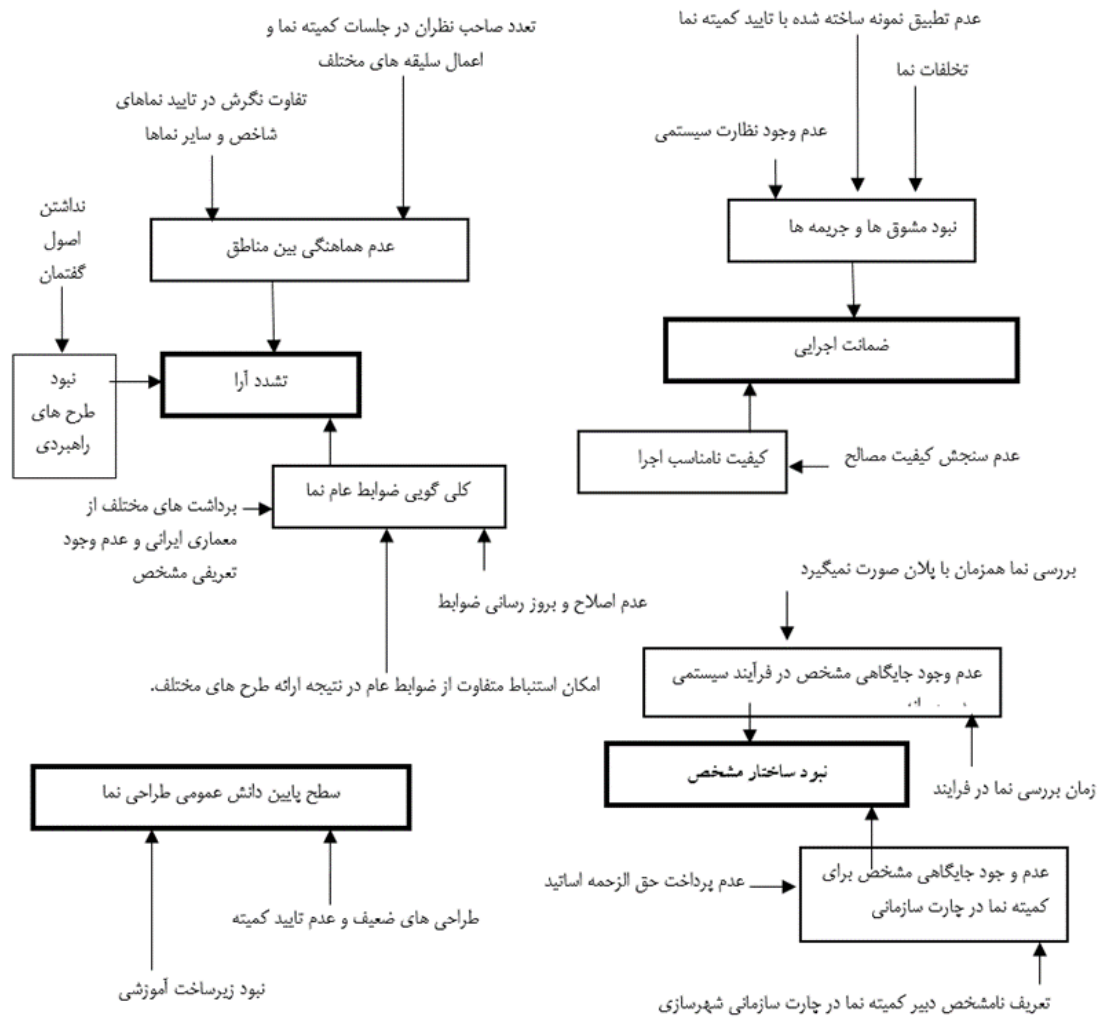
۳-۱- جامعه آماری و حجم نمونه

یک گروه بحث معمولاً از ۵ تا ده نفر تشکیل شده است که در یک گروه با ویژگی های مشخص قرار گرفته اند. زمان بحث های هر گروه تقریباً بین ۱،۵ تا ۲ ساعت است که معمولاً برای هر نفر در گروههای بحث ۱۰ الی ۱۵ دقیقه در نظر گرفته می شود. هر جلسه بحث نیز ۲ الی ۳ موضوع کلیدی را در بر می گیرد. (Gorsly, 2001, 16) در این مقاله دو گروه هدف برای بحث انتخاب شدند. اولین گروه هدف شامل افراد درگیر در کمیته های نما به عنوان متقاضی هستند که به طور مستقیم شامل طراحان می باشند ولی به طور غیر مستقیم مالک و سازنده نیز شامل آن می شوند. با توجه به تخصصی بودن موضوع گروه هدف ۱ شامل

جدول ۱: نتایج گروه هدف ۱ حاصل از بحث های گروهی

مشکل	مشکل علی میانه	مشکل علی اصلی	فعالیت های نهادهای اجرایی	فعالیت های مدیریت شهری
ابهام در ضوابط	ضوابط کلی گویی است	ایرادات مشخص نیست قانونها یکسان نیستند.	یکسان سازی ضوابط اعلام ضوابط به سازندگان و طراحان ارائه الگوی مناسب برای هر خیابان یا منطقه تهیه سازوکار ویژه برای انتخاب مصالح و نه صرفا پیشنهاد و توصیه آجر	تصویب ضوابط و قوانین مشخص و بدون شائبه برای بررسی نما
	برخورد سلیقه ای	جلوگیری از استفاده قوس ایرانی عدم تایید مصالح جدید و چوب اجباری کردن استفاده از آجر مجبور کردن به استفاده از مصالح خاص	ایجاد یک طرح تفصیلی برای نما در هر محله و تعیین الزامات آن محدوده. ارائه الگوی مناسب و طرح جامع قابل دسترس برای عموم هماهنگی با نواحی جهت اجرا سیستمی بودن و قابل دسترس نظارت بر اختلاف ارتفاعها و رعایت قوانین	قانون گذاری کلان و خرد در این حوزه نظارت بیشتر بر فرآیند بررسی نما در کمیته های
	عدم اجماع نظر	اختلاف سلیقه بین اعضای کمیته نما هر منطقه با یک جور سلیقه عمل می کند	برگزاری منظم جلسات (دو روز در هفته) نمایش فرآیند و زمان بررسی در سامانه مشخص جهت نظارت	نمای مناطق
عدم وجود سامانه مشخص	نبود زیرساخت	یکپارچه نبودن مشخص نبودن رعایت بر و کف سیکل کاری مشخص نیست		
	زمان طولانی	طولانی بودن زمان پاسخگویی به طرح ها ایرادات مکرر به طرح کم بودن مهندسان با تجربه چارچوب مشخص نیست		

نمودار علت و معلولی مشکلات و چالش ها از نظر گروه هدف ۲، منبع نگارنده

همان طور که مشاهده می شود، نبود ساختار مشخص و تشدد آرا از جمله چالش هایی است که از طرف هر دو گروه هدف به نحوی مطرح و مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه و در جدول زیر (جدول ۲) راهکارهای پیشنهادی در حوزه های مختلف دسته بندی شده است.

جدول ۲: نتایج گروه هدف ۲ حاصل از بحث های گروهی

مشکل	مشکل علی میانه	مشکل علی اصلی	فعالیت های نهاد های اجرایی	فعالیت های مدیریت شهری
نبود ضمانت اجرایی	نبود مشوق ها و جریمه ها	عدم وجود نظارت سیستمی تخلفات نما عدم تطبیق نمونه ساخته شده با تایید کمیته نما	ایجاد ساز و کارهای ضمانت اجرایی طرح نمای تایید شده با تاکید بر نقش نواحی آموزش شهربانان و تداوم آموزش بصورت میدانی و حوزه بندی سیستمی شدن نماها در سامانه درج تصویر سه بعدی نما در پروانه حمایت کمیسیون ماده صد در خصوص ورود به مقوله نما	تصویب قوانین تشبیهی و ایجاد سازو کارهای نظارتی تعیین تکلیف تخلفات با استناد به قوانین در کمیسیون ماده صد کمک به ایجاد سامانه یکپارچه فرآیند صدور پروانه و پیش بینی جایگاه نما
	کیفیت نامناسب اجرا	عدم سنجش کیفیت مصالح	ایجاد ساز و کارهای ضمانت اجرایی طرح نمای تایید شده با تاکید بر نقش نواحی برپایی نمایشگاه ها کوچک و دائمی جهت شناخت مصالح بادوام و پایدار تشویق طراحان و سازندگان برتر مناطق رتبه بندی برای ارجاع کار نصب بنر طرح در محل اجرا.	پیش بینی سازوکارهای مدیریتی و نظارتی مشخص اصلاح چارت سازمانی و ارتقا کمیته های نما تشکیل کمیته تجمیع آرا در سازمانهای متصدی طرح نما و منظر شهری مشارکت سازمان نظام مهندسی ساختمان در موضوع نما
تشدد آرا	عدم هماهنگی بین مناطق	تفاوت نگرش در تایید نماهای شاخص و سایر نماها تعدد صاحب نظران در جلسات کمیته نما و اعمال سلیقه های مختلف	برگزاری ایستگاههای نما در سطح شهر با محوریت نمایش نماهای مطلوب منتخب مردم آگاه سازی مناطق از اقدامات شاخص صورت گرفته در هر منطقه از طریق ایجاد سایت و یا اختصاص قسمتی جهت این امر و ترویج اقدامات برای مناطق دیگر	اصلاح چارت سازمانی و ارتقا کمیته های نما تشکیل کمیته تجمیع آرا در سازمانهای متصدی طرح نما و منظر شهری مشارکت سازمان نظام مهندسی ساختمان در موضوع نما
	کلی گویی ضوابط عام	برداشت های مختلف از معماری ایرانی و عدم وجود تعریفی مشخص عدم اصلاح و بروز رسانی ضوابط امکان استنباط متفاوت از ضوابط عام در نتیجه ارائه طرح های مختلف. نبود زیرساخت آموزشی	ایجاد رویه های نظارت در شکل گیری وحدت رویه مناطق بیست و دوگانه در خصوص اعمال درست دستورالعمل های ابلاغی معاونت شهرسازی و معماری شهرداری تهران به دلیل عدم اشرافیت معماران فاقد پروانه نظام مهندسی به مباحث مقررات ملی پیشنهاد می گردد کلاس های آموزشی با استفاده از اساتید مجرب در شهرداری مناطق برگزار گردد	ایجاد کارگروهی متشکل از کمیته نماهای فعال (معاون، دبیر، عضو هیئت علمی، نماینده اداره کل معماری و ساختمان، نماینده شورای شهر) و برگزاری سلسله جلسات متناوب حمایت از انتشار، چاپ و ترویج اقدامات آموزشی کمیته نما نظیر چاپ تجربیات، آسیب شناسی عدم تایید نماهای
نبود ساختار مشخص	عدم وجود جایگاهی مشخص در فرآیند سیستمی صدور پروانه	زمان بررسی نما در فرآیند صدور پروانه بررسی نما همزمان با پلان صورت نمیگیرد	ایجاد امکان درجه بندی طراحان یا حداقل ممانعت از ارائه طرح توسط طراحانی که پس از مراجعات بیش از حد به کمیته نما توان اخذ تایید دارند.	آموزشی کمیته نما نظیر چاپ تجربیات، آسیب شناسی عدم تایید نماهای
	عدم وجود جایگاهی مشخص در فرآیند سیستمی صدور پروانه	زمان بررسی نما در فرآیند صدور پروانه بررسی نما همزمان با پلان صورت نمیگیرد	حذف بحث تعهد نما و یا در نظر گرفتن شرایط ویژه برای اخذ تعهد	آموزشی کمیته نما نظیر چاپ تجربیات، آسیب شناسی عدم تایید نماهای

مشکل	مشکل علی میانه	مشکل علی اصلی	فعالیت‌هایی نهادهای اجرایی	فعالیت‌هایی مدیریت شهری
	عدم وجود جایگاهی مشخص برای کمیته نما در چارت	عدم پرداخت حق الزحمه اساتید تعریف نامشخص دبیر کمیته نما در چارت سازمانی شهرسازی	آسیب شناسی عدم تأیید نماهای ساختمانی جهت آگاه‌سازی شهروندان و طراحان چارت شهرسازی مناطق بایستی تغییر یابد تعریف پست سازمانی متناسب و مناسب برای دبیران و کارشناسان متخصص کمیته نما در مناطق. سیستمی شدن روند بررسی و کرکسیون.	ساختمانی جهت آگاه سازی شهروندان و طراحان
سطح پایین دانش عمومی طراحی نما	-	طراحی های ضعیف و عدم تأیید کمیته نبود زیرساخت آموزشی	برگزاری کارگاه‌های آموزشی در مناطق انتشار الگوهای مطلوب و نماهایی با هوت ایرانی اسلامی	

همچنین در انتهای گروه بحث با توجه به نتیجه گیری حاصله مشکلات به تفکیک اولویت برای هر گروه هدف به دست آمد. از نظر گروه هدف ۱ که شامل طراحان و مجریان نما بود مهمترین مشکل برخورد سلیقه ای با طرح ها بوده که تا حدودی موجب سرگردانی طراحان و طولانی شدن فرآیند تصمیم گیری و تأیید نما گردیده است. این در حالیست که مهمترین معضل عنوان شده از سوی گروه هدف ۲ که از اعضای کمیته نما هستند، نبود ضمانت اجرایی است.

جدول ۳: اولویت مشکلات از نظر گروه‌های هدف

مشکلات از نظر گروه هدف ۱ به تفکیک اولویت	مشکلات از نظر گروه هدف ۲ به تفکیک اولویت
برخورد سلیقه ای	نبود ضمانت اجرایی
نبودن چارچوب مشخص	نبود طرح های راهبردی و عدم بروزرسانی ضوابط
مدت زمان طولانی بررسی	نبود ساختار مشخص

۸- نتیجه گیری

تشکیل کمیته های نمای مناطق طی سالهای اخیر اقدامی موثر در جهت ارتقا منظر شهری است. با توجه به اینکه روند پیشرفت این اقدام تدریجی است، استمرار در آن ضرورت دارد و استمرار جز با ارزیابی و شناسایی ابعاد و چالش‌ها در جهت برنامه ریزی و مرتفع ساختن آنها محقق نمی شود. نتایج این تحقیق نشان میدهد چالش های جدی در راه تحقق این فرآیند وجود دارد که می توان با برنامه ریزی و استفاده از پیشنهادات سازنده رفع گردد. از نظر اعضای کمیته نما بدون وجود ضمانت اجرایی و دستورالعمل های قانونی تشبیهی و تنبیهی نمی توان شاهد نتیجه مطلوب بود. از طرفی با توجه به اینکه سطح دانش عمومی طراحان در زمینه طراحی نما پایین است، برگزاری دوره های آموزشی بسیار ضروری است. همچنین همکاری با سازمان نظام مهندسی می تواند نقش موثری در رفع مشکلات پیش رو فرآیند بررسی و اجرای نماهای ساختمانی باشد. مدیریت شهری می تواند با تدوین قوانین جهت سیستمی شدن فرآیند بررسی نما و همزمان شدن آن با بررسی پلان در زمان صدور پروانه و بازبینی چارت سازمانی، نقش مهمی در ارتقا جایگاه کمیته های نما داشته باشد. دستگاه های مجری نیز می توانند با ارتقا سازو کارهای اجرایی خود در نهادینه کردن این کمیته ها نقش موثری داشته باشند. طراحان و سازندگان نیز مهمترین مشکل را برخورد سلیقه ای با طرح و مدت زمان طولانی این فرآیند می دانند. با تدوین ضوابط مشخصتر و برگزاری نشست‌های هم اندیشی جهت یکپارچه کردن تصمیمات اعضای کمیته نما می توان تا حدود زیادی این مشکل را مرتفع نمود. همچنین با ایجاد سامانه مشخص و اعلام ضوابط به سازندگان و طراحان و ارائه الگوی مناسب برای مناطق و محورها می توان به ارتقا این فرآیند کمک نمود.

تشکر و قدردانی

تشکر ویژه از اعضای کمیته نما، مجریان و طراحانی که در گروه های بحث شرکت کرده و نظرات خود را ارائه نمودند.

منابع

۱. رفیعیان، مجتبی و سایرین، کاربرد متدولوژی گروه‌های بحث در مطالعات توانمند سازی محلات غیر رسمی شهری، نشریه هنرهای زیبا، ۱۳۸۵، صص ۴۷-۵۶
۲. کلانتری، حسین و هانیه اخوت، برنامه‌ریزی منظر شهری، ناشر: پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی، نوبت اول ۱۳۹۰.
۳. نوایی، کامبیز و دیگران، ۱۳۹۰، خشت و خیال شرح معماری اسلامی ایران، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، سروش (انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران).
۴. نقی زاده محمد، (۱۳۸۷)، معماری و شهرسازی اسلامی، نشر مانی، تهران.
5. Krueger, Richard, (2002) Designing and Conducting Focus Group Interviews, www.eiu.edu/ihec/Krueger-FocusGroupInterviews.pdf
6. Krueger, R. A. (1988). Focus groups: A practical guide for applied research. Newbury Park, California, U.S.A.: Sage Publications, Inc.
7. Kumar, K. (1987). Conducting focus group interviews in developing countries. A.I.D. Program Design and Evaluation Methodology Report No. 8. Washington, D.C.: U.S. Agency for International Development.
8. Debus, M. (1988). A handbook for excellence in focus group research. HEALTHCOM Project special Report Series. Washington, D.C.: Porter/ Novelli.
9. Gorsky, Paul (2003), "The influence of group size in non-mandatory asynchronous instructional discussion groups", Open University of Israel Telavive